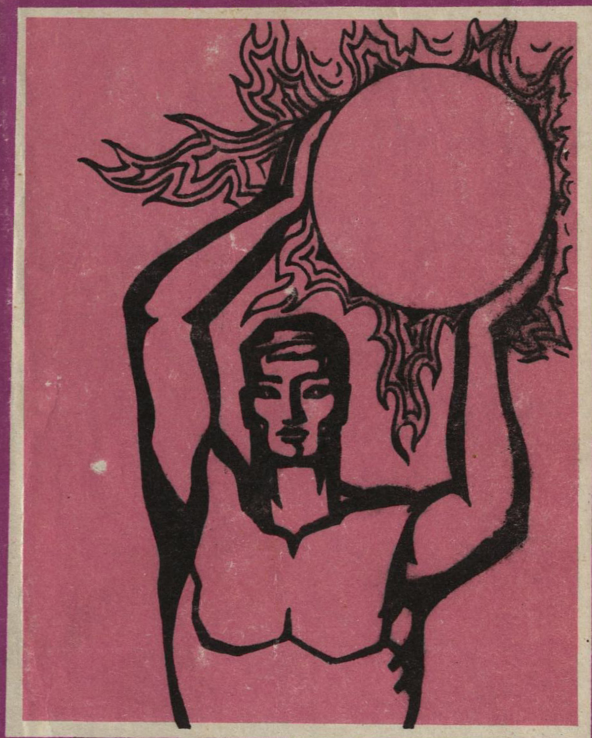

С(КЭЛМ)
Д-415
-806/22-

Джимбин Андрей

КҮН БОЛН ЦАГ

ЖИМБИН АНДРЕИ

с(кэп)м
А-415
А 41

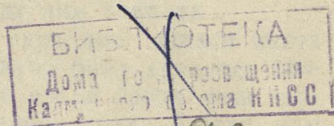
КҮН БОЛН ЦАГ

келврмүд

болн

очеркс

806122-
PIL
2444

Хальмг дегтр харһач

Элст — 1971

Б А Р Г

I. Келвзмүд

1. Даалхвр гисн 3
2. «Өрвго керг» 34
3. Күүнә жирһл иим 51
4. Цаг цагар сольгдхд 72
5. Хаврин түрүн сар 176

II. Очеркс

1. Жирһлин өр — жирһнә дүр 192
2. «Эврәннь» хаалһар йовж . 204
3. Хөөртә туган илгәнә . . . 212
4. Иим болла 221

ИИМ БОЛЛА...

Темдгтэ тер өрүн бидн йирин босдг цагасн эрт серж, окопмудасн харч дарунь белн болу-видн. Цергчнр зер-зевэн диглцхэв, хоорндан үлү-дуту уга цөөкөһэд үгмүдэр күүндж нег-негнәннь зуг һазак дүринь биш, дотран кен ю санж бээхинь медж бээцхэв. Эннь Төрскән харсгч дээнэ хойрдгч жилин сүл өдрмүд билэ. Декабрин 27. 248-ч дивизин 902 полк Хальмгин теегэр дэврж һазарлж йовсн шаг.

Минь өцклдүр зэрм-зэрм һазрарн, икнкндән өөдмсин ташуһар, хүүрә элсн киисжәхнь үзгджәлэ. Салдсин һосна давхрлгд даргдсн элснә умш бас чигн үүрч, тоормд хуврсн, тегәл чигн иим гиигнәр һазр деегәр дошжах болж медгджәлэ. Эн өрүн мел талдан: сөөнөһә орсн көвкр цасн цевр цаһан болсндан шинкн һарчаһ нарна герллә негдж бийиннь деегәр күүнә нүд хальтрулна. Өцклдүр көдлжәсн номһн салькн чигн уга, тагчг. Хальмг теегт үвләр элвг биш иим өрүни бөөдлиг ишксн һоснәннь әәһәр әвдх санан орхш.

Болв йиртмжин иим сәәхн тагчгиг бомбин ивтрсн ишкрлт әвдхнь медгджәлэ. Цагин аю-

лас амрлн авч, сөөни дуусн тоорман тунаж зуг өрэн өмн тогтсн цевр аһарт дэрин болн машинэ тосна шатсн үнр дэки ивтрхнь бас медгджэлэ. Тег негл ик ээмшгин өргн дор бэ-эх тиим нег күлэвртэ. Иим күлэвр эврэннь тагчгарн ээмшгтэ.

«Бидн эндр Яшкуль сулдхх зөвтэвидн. Цу-һар белн болцхатн!» Дүцнхд иим заквр күрч ирлэ.

«Дэрин үнр түрүн болж үнрхх» көвүд бий-эн белдчкскн бээцхэнэ. Терүгинь эднэ зүркнэ цоклһн, эднэ нүднэ хэлэц, эднэ ухарлыг чирэ, эднэ дигтэ-дарата болн нег-негндэн килмжтэ бээдл медүлнэ.

Нанла хамдан Жимбин Бадм, Мацга Нико-лай, Һэрэн Һоова, Шандрона Санчр гинэд — намла эдл бас эн теегт һарад, энүнд өссн бос-сн улс церглжэлэ. Бидн хамдан Тинакид дээ-нэ училищд сурчалавидн. Тегэд чигн хоорндан маднас үлү энкр улс уга болж нанд сангддг билэ. Тернь үнн чигн бээсмн.

Бадм Санчр хойр маднас насарн зөвөр ах улс. Эдн дэрин үнринь меддг, мадн дундан да-мшлтта дээчир. Бадм артист болн шүлгч. Эн ду һарһад, терүгэн дэкэд дуулж чаддгинь би хөөннь, Эадрхнд хамдан эмнүллһнд бээхлэри медүв. Тер саамд Бадм һазад үзгүр йовж йо-вх цергин тускар поэм бичжэлэ. Шүлг эн сээ-нэр умшж чаддмн. Поэмэн бичс-бичсэри маднд умшад йовдг билэ. Тернь цергчнрт дегд икэр таасгддмн. Эн мандолин цокад, бийнь терүн-дэн дуулдмн.

— Цокн бээж дуулдг — сэн билг, — гиж

мадниг келхлэ Бадм алн болсн хэлэцэр төгрг ик хар нүдэн гилвкүлэд:

— Хальмг күн үүдснэс нааран домбран цокн биилдг, дуулдг бээсмн, — гиж эн тодлулдмн.

— Талдан күүнэ билгиг сээнэр сонсж чадлhn — минн эрдм, — гиж Николай нэр харhж эн саамд келдмн. Ноова инэмсклэд тэмкэн орадмн.

— Эннь бас сонсж чаддг сэн эрдмтэ көвүн, — гиж Бадм инэдмн.

— Эн хойрла эдл ним билгтэ улсин тоод орад бээх арh нанд чигн бээнэ, — гиж би орлцув.

Не тиигэд, тер өрүн бас урдк кевтэн негл баахн цагт цөөкөнэд үгмүдэр күүндх арhтэ болувидн.

— Көвүд, Яшкуль күртл холый? — болж Николай суржана.

— Долан-нөөмн дууна болх...

— Зуг долан-нөөмхний? Тиигхлэчнь эндр бидн таварн гилтэ күрх болжанавидн, — гисн тоолвран эн цааранднь келв.

— Көвүд, тадн меджэнт, — болж, Бадм эврэ негл тиим соньн седклэн медүлхэр седв. Яшкульд күрчкхлэ, Элст күртл цань хол бишлм. Элстиг сулдхсн өдрин бийднь би таднд терүнэ уульнцс, ик-ик гермүдинь үзүлнэв. Минн көдлжэсн драматическ театр таднд үзүлнэв, — гиж Бадм келэд, холд тег хэлэнэд зогсв. — Эндэс үзгдшго...

«Элстиг немшир хамхлад, шатаһад тарачксн болхий? Аль бүтн бээхий? Фашистнр терүг эр-

влшго». Иим саг тоолвр мадна кенимидн чигн ээлжэв, болв һарһж, соңсхж келж болшго. Дегд хату.

Удл уга артиллерийск белдвр эклв.

Мана полк уралан Яшкуль хэләһэд һарв.

Товмудын то уга олн дуд тачкнж хаһрад, әәһәрн хоорндан нииләд, теегин деегәр теслт угаһар делссн аюл салькн мет болж медгднә. Салькн урдк кевтән уга, болв элсн цасн хойр хаһржах сумдын бәәринь үзүлжәх метәр өргдј аһарт тохшрдна. Элстә салькнас хальчлж нүдән аньж болшго. Нүдн нам бийнь чигн аньгдшго: эн тоотыг үзх кергтә, эн тоотд хөрлт кех кергтә. Нүдн тегәд чигн урдкаси үлү сәәнәр үзжәнә, седкл тегәд чигн хөрлт кех биш, хәрү цоклһ өгхдән белн. Теңгр һазр хойрин «ниилдгч» өөрдәд күрч ирсн бәәнә. Минь ода, удан болл уга терүнд «күрч болхмн». Иим күсл...

— Уралан! Намаг дахтн! Төрскнәннь төлә? — гисн командирин дуудгч, закгч дуд сонсгдна, эднә иим дуд улм-улмар олдад, улм-улмар чаңһрад йовна. Иим дуудвр, заквр уга болв чигн, цергчнр анхрж, оцлдж йовшгонь ил. Болв халун ноолданд омг өгдг, дөңгән күргдг үгмүд — оңгдан. Эднә айснь, күчнь, әнь — мел дәәнлә, мел диилврлә, мел үннлә тасрлтан уга залһлдата болж соңсгдна. Дәәнд — дәәнәһәр дуулх, дәәнд — дәәнәһәр хәәкрх, дәәнд — дәәнәһәр инәх чигн кергтә болх...

Дәәчнр уралан адһмтаһар йовж йовцхана, зәрмдән гүүх чигн кергтә, зәрмдән элк түрглү унх чигн кергтә. Болв дәкн босх.

...Мадна барун хажуд өшөтн зөвөр батар суух бээдлтө: тер үзгэс сумн асхрад бээв. Зүн талк — тагчг.

— Зүн хажуһур хэлэж, саг бээтн, — гиж батальона командир нег лейтенантд келсинь би тер дарунь соңслав. — Өшөтн тендэс ээмшг учрах гиж тоолжанав.

— Суман асхжах барун хажуһас үлү ээмшг ода тагчг бээх зүн халхд яһад учражахмб? Яһад? — Болв бидн эврәннь командирэн дегд сөөнөр меддг билэвидн: эн эндүрх зөв уга.

Ирэд уга ээмшг күлэжэх бээдл курсант болһниг ээлжэх болж медгднө. Тагчг цагиннь эмсхл болһнинь бидн тоолжанавидн. Болв удан болл уга өшөтнө зүн хажу күч авад һарад ирв: тэмр махлата салдсмуд дерэлдэд аашхнь маднд үзгдв. Эднө то ядхдан нег полк дүнгө болж медгдв. Хан йовж, унад-босад, унад-босад, тарвачллдад одсн улсин то бас чигн элвг болж үзгднө.

Немшир өөрдэд йовцхана. Эднө өмнэс хатха, дэвртхэ гисн команд маднд өггдэд уга. Аш сүүлдн өрэл дуунаһас чигн баахн һазр үлдснө хөөн фашистнр дерд гиж бослдад, хээкрлдэд, завсрлт угаһар халдад дэврж йовцхана. Манахн эн ссаамд команд күлэлһн угаһар бийән белдчксн болх зөвтө: ним бээдл бийнь әмтнө цогц-махмудыг «эврәһәрни белдүлчксн» бәәнә.

— Уралан! — Уралан! — гисн мана күлэжәсн команд соңсгдв.

Нүдн ирмх дүнгө цагин дотр то уга оln автоматмуд, товмуд, пулеметмуд тачкнлдад, буһин дуд жийглдэд, оln зүсн әәһән негдүлж орчлн дүүргв.

— Өөрдүл! Бас чигн өөрдүлж авад ха! —
гисн командирмүдин дуд харцхав. Тер хоорнд
бидн өшөтнрүр йосар өөрдэд күрч ирввидн.
Энүнэс үлү өөрдлнн — нар бэрлдлннд хувр-
хнь маңд уга.

Минь эн цагла фашистнр генткн доран эр-
гж, ардан халдн йовж хэрү зулв. Эднэ бөөр-
нд зу шаху салдсмуд боли офицермүд үлдн-
хэв. Мана халхас чигн хару зөвөр ик болв.

Фашистнрт дөң ирсн болх зөвтө. Баахн цаг
өнгрснэ хөөн эдн урдк кевтэн дэврв, бидн бас
дэки сөргх зөвтө болвидн. Зөрлцэн хурвад
болв, немшнр хурвад хэрү цухрв.

— Элмрмүд, яһва! Хэрү дөкэд нарчанч! Коз-
лдуртн тадниг харсхий? — болж игзэрлж
Николай келсиг би соңсув. Өшөтнэ салдсму-
дын кесгнь козлдурта гиж эн алң болдмн. Эн
саамд алң болсн уга: эн теднд дегд икэр иг-
зэрлж келжэнэ. Ноова олн үг угаһар хаһадл
бөөдмн.

Иигэд, кесг дэврлт кеһэд, хэрү цокгдснанны
хөөн фашистнр номһрад ирв. Асхн чигн болв
Эдн сөөд ноолдхдан дурго ноолдхасн ээдг —
теругинь бидн меддг.

Николай өшөтнэ бөөх үзгүр хэләһэд зогс-
жаһад: — унтхинтн өмн таднд мини илгэжэх
белг гиж келэд бууһиннь чавгинь дарад оркв.
Сумн жингэд, нисэд, даруны холдад одв.

— Маһндур бас өдр бөөнэ. Амрч ав, — бо-
лж Ноова үүрүрн хэләв.

Минь ода Ноован нүднд эврәннь дүрән үзм
тегэд сана авсн метөр Николай генткн.

— Көвүд, эндр мини һарсн өдр. Дигтэ арвн

нээмн... Арви нээмн насн! — гиж байр хүндл хойрин заг бээдлэр келжэнэ.

— Мини һарсн өдр мадниг училищд сурчатл давж одла. Тиигхлэ би чамас нег цөн сар ах болжанава. Ахинь селвг соңс, — болж Ноова инэмсклв. — Һарсн өдрэн хөөннь, Берлинд күрэд, фашистириг э-бээрднь орулчад хэрж ирэд хамдач темдглхмн. Диилврлэ хамднь темдглхмн. Диилвр бәрсн насна күңсн өдринь темдглхд ямаран сээхн... Диилвр бәрсн насн...

Өдр-сө хойрад болсн күчтэ ноолдана чилгчәр, мана полк иигэд декабрин 29-д Яшкуль селәнэ уульнцсар орж ирв. Мана 248-ч дивизьлэ хамдан 34-ч дивизь бас йовсиг би хөөннь медүв.

Күчтэ ноолдана һалас бийән хальчлж бултсн Яшкулин медәтнр, бичкдүд мадниг тосж ирхәв. Немшнрин дөөллһнд түңшж, эврә цергин сулдхврар күсл кеж бээсн улсин байрт меж гиж мед уга.

Күн кедү дүңгәһәр зовад, түрэд оддг болв чигн, терүнәннь седсн сән ашинь күңхләрн, дарунь гилтә амрад, цаг-зуурин цуг түрү-зовлнган мартад орксн деерән нам байрар дүүрэд чигн оддг. Зовлнгийг сольдг иим байр, хортнас эврәннь һазр-усан, оln-әмтән сулдхж йовх салдсмудт нег үлү икәр, халуһар учрх зөвтә.

Селәнэ уульнцд зогсн бээж амрсн негл баахн цагтан салдсмуд бөөрн улсла байран хувалцад, нам бииләд, дуулад чигн авцхав. Маднла хамдан церглж йовсн украин көвүд эврәннь дурта дуудан эклв. Эдн дегд сээхн ай-

ста болсн цеерэн дуулхдан дурта көвүд билэ. Василенко Музыка гинэд хойр көвүн дегд сөөнэр дуулж чадмн.

Мана поткд хальмг арв нар күн йовла. Эдн, Эдэрхиэ дөөнэ училищд сурчасн шинкн 18—19 күрсн наста көвүд бөөсмн. Цугтаһаснь медэтэ гиснь — отделенэ командир ах сержант Санчр Шандронов болн Жимбин Бадм хойр шавтад эдгснәннь хөөн дөөнэ училищд туссн болх зөвтө. Болв эн саамдан чигн советск цөргө офицерин сурһуль төгскэх хөв учрсн уга, эдн маднла хамдан Эдэрх харсх зөвтө болв.

Яшкулин улсас негнь саратовск гармуль авч ирв, теругинь татж чаддг салдс чигн олдв. Биилдг айст кесгнь тавшлдад авв. Эврәннь бичж йовсн «Цөрг һазарлж йовна» гидг поэминнь түрүн бөлгинь Жимбин Бадм умшв. Маднд цугтадмдн таасгдв — поэм му биш бөөсн болх зөвтө.

«Дэ көөж йовад ялм көөлднэ» гинэд хальмг үлгүр бөөдг биший. Болв ним саамд эн үлгүр ирлцхш. Хойр-нег эргэд биилэд, утар тагад нег дуулад орклһн салдсин цуцрсн цогцмахмудар цөвр-цөгән цус гүүлгэд, чидл-чимгинь чаңһалһад, седкл-ухаһинь сергәһэд оркдм гинэд медэтэ цөргчнр келдг билэ. Эннь мел чик болхдан дөт. Болв дөөнэ хаалһ эврә неквртө. Эн хаалһ эврәннь адрута, элдв чагчм болв эн хаалһ кезә нег цагт чилх чилгчүрн, дөкн дөөд үзгүр салдсмудыг дайль...

Тиигхд, ода санад бөөхнь, салькн уга, тагч өдр бөөсн болж медгднэ. Тасрлтан угаһар һарчах оһтрһун күчтө дун мет артиллерийск

белдврийн э уга болсар чигн иигж медгдсн болх. Сана авхулл уга сөргдг сумн эс жийгсэр чигн тийгж сангдсн болх. Ташр немшнр Элстэс нааһар дэ бэршго гиж командирмүдин күүндсиг (би ротын пииср билэв) сөнссн, тийгхл генн, нанд нам цаг-зууар дэн чилж одсн болж чигн медгдсндэн шаху.

Болъ эн тагчг, эн «анхун» тоолвр дарунъ дэки маргдв. Мана полкин командир майор Иван Дмитриевич Кроха курсантвр тал ирв. Эн ик серглц дүртэ йовна. Курсантвр яһж амрсинь сурад, хот-хоолар невчк тату болв чигн. өлиг даах сурһмж өгөд, мадна хажуд кесгтэн зогсв. Холд, Сталинградт хайржах товин дү соңсчкад Иван Дмитриевич маднур хэләһәл:

— Күчтэ ноолдан. Дегд күчтэ. Яшкульд болсн ноолданла әдл биш, көвүдм минь. Үлү чанһ, аврлт уга... — гиж келәд эн саналдв.

Тиим бәәдлтэ, эчкин занта күн үкх гисн ухан кенд орх бәәсмб? Салькнд шатсн кевлүн хар чирәтэ, һо нурһта күн билэ. «Маршал күүнэ хувцн энүнд сәәхн зокх бәәсн?» гиж йиринэ сангддмн. Болв эн йовдлын хөөн удаһ болл уга, Ростовск областин нег станиц сулдхлһн деер болсн күчтэ ноолданд Иван Дмитриевич Кроха алгдж гисн зәңг һарв. Эн һашун зәңг намаг Әәдрхнд госпитальд бәәтл соңсгдв.

— 28-ч әәрм дэки хаалһдан орв. 1943 жилин январин нег шинд Хальмг АССР-н хотл балһс Элстиг сулдхх гисн заквр энүнд өггдв.

Элст. Соңсхд сәәхн, соңсхд эңкр. Элстән минь ода, негхн-хойрхн хонгас сулдхх мини

байр ик. Дегд ик. Намла хамдан нег взводт церглж йовси Митя Василенко немширин ээлжэсн һазрт үлдсн экэн, дүүнрэн санад, гедн-дэн зовад кесг дэкж келжэсинь би сонслав. «Маднан хаяд йовх болжанач, көвүм минь. Би эн бички дүүнричнь чирж, гер-малан хайж альдаран зулхв? Болснь болх...». — гиһэд экм келэд, ууляд үлдлэ. Ода яһжадг болхв? Үксн болхв, аль амдв? Үзсн болхинь, — гиһэд Митя гейүрдм.

Намд иим зовлң уга. Болв «Элст яһж бөөлж болх, терүнэ эмтс яһсн? Советск күн фашистин һарт бөөлһнэс күчр юмн бөөдг болхий?» Эн тоолвр мини чеежэс һардмн биш. Мини тоолвриг үүрмүдм бас чигн гүүдүлдм:

— Бидн балһсан үзх болжанавидн. Мана хо-гл Элст Эддрхн дорхнь ямаран гилч? — болж, Элстд урднь нег чигн ирэд уга, мини үүрмүд Николай Хоова хойр күсл кедмн. — Би таднд Элстин сээхн гисн гермүдинь, кинотеатр, драм-театр үзүлнэв, — гиж мана күслиг Жимбин Бадм шамдулад келчксн бас бөөх...

Шандроновиң байр зовлң хойр нег-негән диилж ядад йовси болж яанд медгдм. Эннь бас эврэ учрта бөөсмн: энүнэ көгшн экнь, ба-ахн гергнь бички күүкдтәһән Элстд үлдсн бөөж. Кемр геднь Элстд мадниг күртл юн чигн арһар эн-тер уга үлдхлэ, энүнд ямаран ик байр бөөсн болх?! Кемр уга болхла? Кемр көгшн эк бички күүки хойринь немшир алчксн болхла? Кемр гергинь, бас советск кесг миңһн улс метәр, немшир көөһэд авад йовж одсн болхла? Кемр... Кемр... Учр дала, әәмшг ик. Сәә-

Һәр тоолсн тоолвр — байр үүдэнэ, мууһар тоолсн тоолвр — һундл, нам һундл чигн биш, өшэ үүдэнэ. Өшөн деер өшөн немгдэд йовхла яһдв? Энүнэ хэрүнь тиим цагт үгэр өггдхш...

— Уралан! Һазарлх! Зақвр иим.

Һарад йовх деер Бадм, Николай мадн һурвнд «эврәннь хув тэмкән цуглулж йовтн» гиж һоова даалһв.

— Элстиг сулдхчксн байрта цагла чи дөрвн хув тэмкиг зөвөр утар орачксн, теңгр тал ута бүргүлж, Элстиг негл һанцарн сулдхсн метәр зогсжасичнь үзхвидн, — болж би энүг шоглув.

Ода мана өмнк хаалһд Элст эврәннь сулдхачнран күлэжәнэ. Эврәннь... Яшкуляс цокгдж һарсн өшәтн теегин балһснд күрч хорһджахинь бидн медчкләвидн.

— Иржәх шин, 1943 жиллә Хальмгин хотл Элст балһс сулдхтха! — гисн командованя зақвр күцөгдхнь алдг уга.

Бидн цуһар, тер дотр Хальмг танһчин һазрт һарсн, өссн улс — нег үлү ик байрта. Бидн эврәннь, эцкнриннь, өвкнриннь һазр деегәр йовж йовх... Эн һазр деегәр, энүнд эзн болж фашистнр йовх... Мадна зүркд менрэд, шаркклад бәәсн болж медддг. Тиим цаг билә.

902-ч полкин ханьд хальмг көвүдәс отделение бүрдәтхә гиж бидн сурвидн. «Эврәннь төрсн балһсан сулдхлһн — маднд дегд үнтә. Фронтын күчр гисн хажуднь бидн йовनावидн», — гиж мадна бичсн эрлһиг командовань хәләж, эврәннь «эндү уга» шиидврән авх зөвтә болв...

Теегин түрү хаалһар иигэд мана полк хойр хонгт йовчксна хөөн, асхн шидр мана өмн цасар бүркэтэ кесг баахн-баахн өөдмс үзгдв.

— Минь тер толһа деер һархла, Элст үзгдэд бээхмн. — гиж тер өөдмсин негнүр Бадм зааж, байрһсн дууһар хээкрв. — Бидн балһсна һазад үзгт һарч йовनावидн. Балһсиг манахн бүслэд авч йөздг болх...

Бадм хээкрэд келэд йовна. Болв энүнэ келснэс кесгнь сонсгдхш: шуукрсн салькна күчн энүнэ дууг магнас зулһна. Болв эн юн гиж келжөхнь, энүнэ урлын көндрлһэр, өмнөн уухнд бээсн өөдмүр хэлэсн хэлэцэр медгднэ.

Күртхэ гиж командирин заасн бээрнүр мөлкх зөвтэ болвидн: магна өмн бээсн өөдмсин негинь давж һарх кергтэ билэ. Болв, Бадмин келсэр болхла, Элстиг хаажасн өөдм урдк кевтэн зөвөр уухнас маниг дайлата. Тер өөдмин цааһас немшнр мадниг хажана.

Би эврәннь часан хэлэвв. Кедү час, минут болсинь мини «Кировск» зөвөр харһуд чигн үзүүлж чаддмн. Болв эн саамд час зогсж олсн болж нанд медгдв. — Шин жиллэ бидн Элстүр орж ирж чадшго уршг учрхий?...

Мана халхин хажуд бээсн тагчг, аш сүүлднь эвдрв. Заквр өггдв. Бидн «ура!» гиж хээкрэд, уралан, Бадмин зааж бээсн өөдмүр хэлэнэд һарувидн. Өөдм деер намаг һарч ирхлэм, Бадм магнас түрүлэд ирчксн:

— Элст гидгтн эн! — гиж хээкрэд, ода чигн зөвөр уужмд бээх балһсна үзгүр заав.

«Энүнэ иим бөөдлнь — мел театрт баатр кү үзүүлж наачах дүр»,—гиж би эн саамд санув.

Товмудын дуд нийлэд ээмшгтэ, күчтэ, нигт шуукрлт болж соңсгдна.

Генткн: — Танкс! Танкс! Хортна танкс! — гисн дуд харв.

Дарунь гилтэ: ПТР белд! — гисн заквр өггдв.

Уухнд үзгджэсн өөдм талас нег-негэн дахал аашх тавн танк үзгдв. Танкс деер суух болн теднэ ард ташрлсн фашистнр автоматмудас завсрлт угаһар хаж йовцхана.

Танк хадг мана буудын э даралдад бээв. — Барун талнь ав! Зүн талнь... — гисн закврмуд соңсгдна. — Элмр, яһва! Тусад одву!

Шатжах танк деерэс буулдсн салдсмуд хэрү гүүлдж йовцхана, кесгнь талдан машиндин ца ташрлж оркад хэрү маднур дэврлт кежэлхөнэ.

— Эдн бийсән йир икэр эрвлнэ, болв бидн тадниг эмд үлдэхн угавидн! — гиж Бадм игзэрлж келв.

Тер хоорид наадк дөрви танкнь маднур өөрдөд аашна. Хортна автоматчикүдиг мел тодрхаһар үзж болхмн.

— Эмдрхлэ — эмдрх, үкхлэ — үкх, хойрин негн! — гиж келэд Бадм уралан зөвөрт гүүчкөд киисв.

Бадмд сумн тусж одла болһлав, болв Бадм дэкн боссинь үзүв.

— Энчнь яһжахмб! Мел командирин йосар хээкрж йовна. Зокал эвдэд яһна гидгнь энви? — болж нег дээч Бадмд уурлв.

— Уралан! Өөрхид гүүһэд, унад, дэкн гү-

үх!.. — Командирин эн заквр авсн бидн Бадмин ардас дахх зөвтө болувидн.

Фашистнр ард-ардасн һарад ирлдэд бөөцхөнэ. Маднур аашх танкс зөвэр өөрдэд жүрч ирцхэв. Танк хадг бууһин э баһрж бөөхш, тиим болвчн танкст тусж тедниг шатаж бас чаджахмн уга. Болв зөвэр өөрдэд жүрч ирсн саамдан хойр танк зерг шатв, наадк хойрнь чигн холд йовсн уга.

Үкснэсн үлдсн фашистнр хэрү зулв.

Эн бөөдлд ноолдан бас чигн болв. Хортн урдк кевтөн хэрү цокгджав. Бидн зөвэр уралан һарад орквидн.

— Элсг! Элст! Хэлэтн! — болж Бадм хөөкрв.

Ода Элст маднд тодрхаһар үзгджэнэ. Баахн балһсн.

— Энчнь бүтн-бүрн бөөнө! — гиж Бадм байрлжана.

Эн саамла Элстин дорк һазр тес туссн мет э һарв. Түүмрин шатжах һалмуд балһсна дунд падрв. Элст утаһар бүргдв. Негл уснд чивжэх күн метэр балһсн нег үзгдэд, нег геедрэд бөөв.

— Андн элмрмүд! Шатачкв! — гисн һашута, игзэртэ дөөчирин дуд сонсгдв.

1943 жил өрүн өрлэ Элстиг сулдхх гисн заквр сольгдв, декабрин 31-ч тер сөөни бийднь балһсна дөрвн үзгэснь мана церг дэврх зөвтө болв. Немшнр цааранднь удан теслицж маднла ноолдсн уга. Эдн зулв. Элстд, Советмүдин герин деер политрук Манжин Булда эврәннь үүрмүдлөһөн һарч өргсн Диилврин Улан тут делсв.

Хойр дивизин салдсмуд Элстин уульнд хар-
рнж, нег-негэн үмсдж, махлахан деэгшэн аһ-
арт шивлдсинь би үзүв. Иигж диилврэн темдг-
лцхэв, байран хувалцв. Сулдхвр авсн Элстихн
ик байрта, үгэр келж медүлхд күчр. Эврәннь
хотл балһсан, энкр элстихнэн сулдхсн мини
үүрмүд-дөөчнр, тер дотр хальмг көвүд, байр-
та.

Кесг жил өнгрх, түүмрин утанд, товин сум-
нд эвдрсн Элст урдкасн үлүһэр сээхрх. Дэн
уга төвшүн цаг энүг кеерүлх. Бидн үзхвидн,
гисн күсл күн болһна уханд тиигхд, тер сө-
өрсн болх.

Элстин иргчинь үзх болж йовсн Жимбин
Бадм чигн, мини үүрмүд Мацга Николай Гэ-
рэн Ноова хойр чигн эврәннь сансндан күрч
чадсн уга. Тедн эврәннь төрсн энкр һазр-
усан фашистнрәс сулдхлһна төлө кегдсн эн
ноолданд эмән өгцхэв.

Тер цагас нааран кесг цаг болчкв, бас кедү
цаг өнгрхв! Болв өрүн чик ухаһан, халун ду-
рарн һазр-усан, олн-эмтән харсж эмән өгсн
үрдән Төрсн кезэд чигн мартш уга.

Элстиг сулдхсна хөөн мана полк Манц һол
деер ирв. Ноолдан дэки шатв. Цусн дэки ас-
хрв. Ноолдан урдкаси чаңи болв. Асхрсн цус-
нд һолын усн улав. Эн ноолданд йовсн халь-
мг күүк, һол деер асхрсн энүнә цус үзлэв.
Тиигхд мини үзсн күүкнә үкл хөөннь, кесг
жил болчкад:

Сүл цоклһан зүрһи цокв,
Сүл дусалан цусн дусаа,
Цээсн чирә деернь унсн
Цасн дөкж хөөлдгөн уурв, —

гисн шүлгүдин мөрмүдт келгдлэ.

1945 жилин май сард Берлин балһс авлһнд орлцсн 902-ч полк — 902-ч Берлинск Кутузовин нертэ полк гиж дээнэ туужд үлдв.

Элст мөнк балһсн. Эн цецгэрж сээхрх. Энүг сулдхлһнд эмэн өгсн мини үүрмүд кезэд чигн мартгдш уга гиж би тиигхдэн бас санлав.

1943 жилин эклц Хальмгт иим болла.